

DEMOGRAFSKI PROBLEMI KAO OGRANIČAVAJUĆI FAKTORI RURALNOG RAZVOJA AP VOJVODINE

314.87:911.373(497.113)

Radovan Pejanović

Departman za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela,
Poljoprivredni fakultet, Novi Sad.

Izvod: Depopulacija i deagrarizacija su ograničavajući faktori ruralnog razvoja AP Vojvodine. To su fenomeni koji su prisutni u periodu posle Drugog svetskog rata, i koji se produbljuju, postajući ograničavajući faktori društveno-ekonomskog razvoja Pokrajine, posebno njenog ruralnog razvoja.

Autor analizira, ponaosob, posledice i manifestacije ovih pojava, ali i njihove uzroke. Na kraju se daju preporuke i trasiraju pravci rešavanja ovih problema.

Ključne reči: depopulacija, deagrarizacija, ruralni razvoj, starenje stanovništva, AP Vojvodina

Uvod

Ruralni razvoj se definiše kao integralna, teritorijalno zaokružena, seoska privreda, koju čini skup međusobno povezanih privrednih delatnosti i drugih aktivnosti. Reč je o konceptu nove razvojne filozofije, koji je nastao u razvijenim zemljama Evropske unije. Budućnost agrarnog sektora, po ovom konceptu, usko je povezana sa balansiranim razvojem ruralnih područja, koja zauzimaju preko 80 odsto evropske, kao i naše teritorije.

U ruralnim oblastima nalazi se većina prirodnih resursa (poljoprivredno zemljište, šume, vode) sa bogatim ekosistemima i biodiverzitetom. Posebno značajan potencijal čine ljudski resursi uposleni u raznim privrednim delatnostima. Važna komponenta ruralnog sektora su prirodna, kulturna i istorijska baština.

AP Vojvodina ima značajne resurse za ruralni razvoj. Međutim, mnogi problemi su pratili i prate ruralni razvoj ovog regiona. Jedan od njih je i demografski problem.

Stanovništvo je značajan faktor ruralnog razvoja, jer se iz postojećeg stanovništva regrutuje radna snaga, a i zbog toga što je stanovništvo nosilac potreba, koje su faktor potrošnje, tj. proizvodnje.

Demografska situacija u AP Vojvodini se već dugo vremena permanentno pogoršava. Više od četiri decenije u Vojvodini se ne obezbeđuje ni prosta biološka reprodukcija stanovništva (**demografska regresija**). To dovodi do demografskog starenja stanovništva.

Ekonomske i socijalne posledice demografskog starenja stanovništva su mnogobrojne: smanjenje udela radno aktivnog stanovništva, usporavanje tehničkog i tehnološkog razvoja, teškoće vezane za strukturni preobražaj ekonomije, porast društvenih izdavanja za stare, itd.

Sa aspekta ruralnog razvoja negativne demografske posledice (posebno depopulacija i deagrarizacija) su **smanjivanje poljoprivrednog stanovništva** (sa 62,9% u 1953. na 10,6% u 2002. godini u APV). To je jedna od najbitnijih promena u socio-ekonomskoj strukturi stanovništva Vojvodine (i Srbije). To je dovelo do poremećaja starosno-polne strukture poljoprivrednog stanovništva, u smislu povećanja udela starih ("senilizacija") i povećanja udela žena ("feminizacija"). Na taj način naša sela su praktično ostala bez radne snage, a poljoprivreda je postala zapostavljena privredna delatnost.

Rezultati i diskusija

Opšte stanje u ruralnim sredinama u AP Vojvodini, kao i u Republici Srbiji, karakterišu **nepovoljni demografski trendovi**.

Trendovi zapošljavanja u poljoprivredi ruralnih oblasti, takođe su nepovoljni. Oko jedne trećine aktivnog stanovništva zaposleno je u poljoprivredi, dok sekundarni i tercijalni sektor imaju približno isto učešće u zaposlenosti. Stopa zaposlenosti u poljoprivredi je među najvišim u Evropi. To odražava veliki značaj poljoprivrede u nacionalnoj ekonomiji, s jedne strane, i nizak stepen diverzifikacije privrednih delatnosti u ruralnim oblastima, s druge strane. To ima za posledicu nedostatak prilika za zapošljavanje. **Stopa nezaposlenosti u ruralnim oblastima je visoka** (preko 20%).

Poljoprivreda ostaje preovlađujuća delatnost u većini ruralnih oblasti, pri čemu je slabo razvijena multifunkcionalna poljoprivreda. **Struktura i robnost poljoprivrede su nepovoljni**: sitna poljoprivredna gazdinstva (prosečno oko tri hektara), niska stopa produktivnosti i nizak prihod po gazdinstvu. Veliki broj gazdinstava proizvodi samo za svoje potrebe i ima male viškove za tržište.

Kapaciteti poljoprivredno-prehrambenog sektora, povezani sa poljoprivredom (industrija inputa, grane prerađivačke industrije i trgovine) su drastično opali tokom 90-ih godina prošlog veka. Većinu preostalih industrijskih kapaciteta je neophodno modernizovati i tehnički poboljšati.

Infrastruktura u ruralnim oblastima, kako ekonomska tako i socijalna je slaba, nerazvijena i negativno utiče na konkurentnost i tzv. društveno "tkivo" ruralnih oblasti.

Bruto društveni proizvod po stanovniku u ruralnim oblastima Srbije iznosi 74% od nacionalnog proseka i značajno je ispod BDP po stanovniku u urabanim oblastima. Ruralno stanovništvo se susreće sa visokim stepenom siromaštva. Približno milion ljudi u ruralnim oblastima R. Srbije živi ispod granice siromaštva, sa prihodom od dva dolara na dan (Svetska banka, 2003).

Ekonomska struktura stanovništva je najvažnija struktura sa stanovišta ekonomskog razvoja, koja predstavlja indikator društvenog i privrednog razvoja zemlje. Naime, privredni razvoj neposredno utiče na ekonomsku strukturu stanovništva, dok s druge strane, kretanje i struktura radne snage i stanovništva utiču na nivo i dinamiku privrednog razvoja određene sredine.

Od ukupnog stanovništva u AP Vojvodini, prema podacima iz 2002. godine, aktivno je oko 45%, izdržavano 34,5%, dok je 20,5% lica sa ličnim prihodom. U poređenju sa podacima prethodnog popisa, evidentno je opadanje udela aktivnog i izdržavnog stanovništva, a porast udela lica sa ličnim prihodom.

Obrazovna struktura stanovništva ima poseban značaj u istraživanjima mogućnosti ruralnog razvoja. U obrazovnoj strukturi stanovništva starog 15 i više godina (podaci iz 2002. godine), završena srednja škola je najčešći vid obrazovanja kod oba pola (41% stanovnika), na drugom mestu je osnovno obrazovanje (24% uglavnom starijeg stanovništva). U ukupnom stanovništvu 6% je sa visokom stručnom spremom, a 4% sa višom stručnom spremom.

Najveći broj stanovnika sa višom i visokom stručnom spremom imaju područja Južno-bačkog okruga (13%), na šta presudni uticaj ima činjenica da su u ovom okrugu locirani univerzitetski centri.

Razumevanje savremenih zahteva poslovanja i preduzimanje konkretnih koraka ka unapređenju prisutnije je kod muškaraca, mlađe generacije i kod nepoljoprivrednog stanovništva.

Obrazovni nivo poljoprivrednog stanovništva posebno je nepovoljan. U poređenju sa drugim evropskim zemljama u Srbiji je obrazovni nivo poljoprivredne radne snage i dalje izrazito nizak. Tako, u razvijenim zemljama poljoprivredni proizvođač ima najmanje srednje obrazovanje, a preko 20% je onih koji su završili visoke škole.

Između nepoljoprivrednog i poljoprivrednog stanovništva Srbije (i APV) postoji bitna razlika u nivou pismenosti i školske spreme. Udeo nepismenih, kod nepoljoprivrednog stanovništva Srbije iznosio je 2002. 3,2%, a kod poljoprivrednog čak 5,7% (Bjelobrč, 2005). Takođe, kod poljoprivrednog stanovništva najzastupljeniji su niži nivoi školske spreme. Na lica bez škole i sa najviše završenom osnovnom školom u Srbiji otpada čak 80,1% poljoprivrednog stanovništva, naspram 41,5% kod nepoljoprivrednog. Zastupljenost srednjeg obrazovanja gotovo je 2,5 puta veća kod nepoljoprivrednog stanovništva.

Depopulacija, indikator nepovoljne demografske situacije, označava pojavu opadanja broja stanovništva usled različitih društveno-ekonomskih faktora. Po klasifikaciji demografske statistike tzv. opadajuća faza (negativni rast) stanovništva odgovara situaciji depopulacije.

Broj stanovnika - i pored velikih migracija koje su se desile na ovom području, od popisa sprovedenog 1921. godine do naših dana broj stanovnika Vojvodine povećao se tek za jednu trećinu (u centralnom delu Srbije stanovništvo se u ovom periodu povećalo za dva puta, a na Kosovu za četiri i po puta). Pri tom su migracije znatno uticale na navedeni porast broja stanovnika u Vojvodini

U posleratnom periodu, od 1948. do 2002. godine, stanovništvo Vojvodine poraslo je sa 1.640.757 na 2.031.992 ili za oko 23%. U isto vreme udeo stanovništva Vojvodine u ukupnom broju stanovnika Srbije opao je sa 25% na oko 21%.

Najveći apsolutni porast stanovništva u Vojvodini zabeležen je u osmogodišnjem periodu 1953-1961. godine. Prema procenama demografa (Petrović R., 1973) tada su zajedno delovali povećani posleratni prirodni priraštaj (61,8%) i pozitivni migracioni saldo (38,2%). U periodu od 1981. do 1991. godine stanovništvo Vojvodine je, među-

Tabela 1. Kretanje broja stanovnika Vojvodine u periodu 1921-2002. godine

Godina	Broj stanovnika
1921.	1.536.994
1931.	1.624.158
1948.	1.640.757
1953.	1.699.545
1961.	1.854.965
1971.	1.952.533
1981.	2.034.772
1991.	2.013.890
2002.	2.031.992

Izvor: Rezultati popisa stanovništva

tim, smanjeno u apsolutnom broju (sa 2.034.772 na 2.013.890). Podaci, takođe, pokazuju da je u 21 opštini (što čini gotovo polovinu vojvođanskih opština) broj stanovnika permanentno smanjivan, čak od 1948. godine.

U toku 1996. godine u čak 39 opština Vojvodine zabeležen je apsolutni pad broja stanovnika. Samo u šest opština taj broj je ostao isti kao i prethodne godine (Beočin, Vrbas, Opovo, Sremski Karlovci, Temerin i Žabalj). U 1997. godini nije zabeležena pozitivna stopa prirodnog priraštaja stanovništva ni u jednoj opštini Vojvodine. Mada se u pojedinim opštinama javlja (od 2000. god.) pozitivan populacioni rast - u Sremskom (9,3%) u Južno-bačkom okrugu (8%) to je pre svega rezultat mehaničkog priliva stanovništva, odnosno relativno velikog učešća izbeglih i interno raseljenih lica. Najizrazitije **negativne** stope prirodnog priraštaja, koje se kreću i do -11 promila, zabeležene su u opštinama: Čoka, Žitište, Nova Crnja, Ada, Plandište, Bač, Alibunar, Sombor, Bečež i Irig.

Na nivou naselja ove pojave su još drastičnije. Od 464 naseljena mesta u Vojvodini u periodu 1981-1991. godine (prema procenama Republičkog zavoda za statistiku to je nastavljeno do danas) stanovništvo je povećano samo u 82 naselja (17%), ostalo je isto ili približno isto u 27 naselja (6%), a čak u 355 naselja (77%) došlo je do većeg ili manjeg **smanjivanja broja stanovnika**. Pozitivan prirodni priraštaj je registrovan samo u 45 naselja, što čini tek 9,8% naseljenih mesta. U 25 opština na teritoriji AP Vojvodine utvrđena je (2002.) negativna stopa rasta stanovništva. Najviši priliv stanovništva zabeležen je na teritoriji Novog Sada (45%, sa 206.821 na 299.294).

Tabela 2. Naselja Vojvodine prema tipu i porastu/padu broja stanovnika, 1991-2002.

	Ukupno		Pad broja stanovnika		Porast broja stanovnika		Bez promene u broju stanovnika	
	svoga	%	svoga	%	svoga	%	svoga	%
Vojvodina								
Ukupno	467	100,0	281	60,2	185	39,6	1	0,2
Gradska	52	100,0	21	40,4	31	59,6	-	-
Ostala	415	100,0	260	62,7	154	37,1	1	0,2

Izvor: Godišnjak Republičkog zavoda za statistiku, Beograd, 2008, str.73.

Još je nepovoljnija demografska situacija na **seoskom području**, gde živi oko 46% stanovnika Vojvodine. Naime, preko 70% vojvođanskih sela (više od 300 od ukupno 412 sela) nalazi se u stanju manje ili više izražene depopulacije, a onda i ukupne devastacije. Preko 65% sela spada u imigracione zone. Kod ove populacije negativna stopa prirodnog rasta iznosi čak -3 promila. Ovakve tendencije traju jako dugo. Utvrđeno je, na primer, da je od 1948. godine samo u četiri sela zabeležen značajniji prirodni priraštaj, u 108 sela blaži rast, a da su se u svih ostalih 300 sela demografske prilike za ceo ovaj period konstantno **pogoršavale**.

Tendencija **starenja stanovništva** karakteriše demografske procese u Vojvodini. U periodu 1971-2006. godine uočava se konstantno smanjivanje učešća mladih uz istovremeno povećavanje učešća starih lica. Sa oko 12% osoba starosti 65 godina i više, odnosno sa oko 20% osoba starijih od 60 godina, Vojvodina se nalazi u podmakloj fazi demografskog starenja. Biološki tip stanovništva je regresivan. Prosečna starost iznosi 35,7 godina za muškarce i 38,5 godina za žene (Na Kosovu 23 za muškarce, 24 za

žene). U ukupnom stanovništvu Vojvodine svega je 26% mlađih od 19 godina, dok je na Kosovu takvih čak 48%.

Polna struktura stanovništva Vojvodine karakteriše se negativnom stopom maskuliniteta, jer je 1991. godine na 1.000 žena dolazilo 948 muškaraca.

Natalitet, mortalitet i prirodni priraštaj stanovništva dati su u sledećoj tabeli.

Tabela 3. Natalitet, mortalitet i prirodni priraštaj u Vojvodini 1950-2005. godine

Godina	Natalitet	Mortalitet	Prirodni priraštaj
1950.	25,5	14,0	-11,5
1960.	17,8	10,1	7,7
1970.	13,0	10,2	2,8
1980.	14,1	11,4	2,7
1989.	11,2	12,3	-1,1
1990.	11,2	12,3	-1,1
1991.	11,4	13,2	-1,8
1995.	11,1	13,4	-2,3
2005.	9,5	15,0	-5,5

Izvor: Procene stanovništva i prirodno kretanje stanovništva SRJ, SZS i dokumentacione tabele RZS

Tabela 3 pokazuje da natalitet u Vojvodini opada, mortalitet raste, a prirodni priraštaj izrazito pada. Stopa prirodnog priraštaja je negativna od 1989. godine. Te godine je, naime, 2.128 stanovnika više umrlo nego što je rođeno dece. Stopa nataliteta u 2005. godini pala je na 9,5 promila (na sto stanovnika te godine bilo je tek 9,5 živorođene dece), a negativna stopa prirodnog priraštaja te godine pala je čak na -5,5 promila. Za četiri decenije broj živorođene dece je smanjen za više od 50%.

Mnogobrojni su uzroci depopulacije u Vojvodini, od kojih ističemo sledeće: (1) **Društveno-ekonomski faktori**, koji obuhvataju dugotrajnu ekonomsku krizu u kojoj se nalaze naša privreda i društvo. Kriza se manifestuje u masovnoj nezaposlenosti, padu životnog standarda, rastu troškova života (inflaciji), nemogućnosti rešavanja stambenog problema i tsl., što destimuliše mlade ljude da zasnuju bračnu zajednicu i izvrše biološku reprodukciju; (2) **Civilizacijski faktori**, koji podrazumevaju industrijsku civilizaciju sa zapadnim filozofsko-etičkim pogledom na svet (egoizam, karijerizam, konformizam, individualizam, dominacija materijalnih vrednosti, pragmatizam, profiterstvo), što sve to znači i manje dece; (3) **Socio-kulturni faktori**, koji podrazumevaju odgovarajući obrazac mišljenja i ponašanja, koji se u okviru navedene civilizacijske paradigme manifestuje na jednom ili tek dvoje dece u porodici. S druge strane, na ovim prostorima je već dugo vremena društveno vrednovanje materinstva, deteta i porodice relativno nisko. Unutar porodice pozicija majke je objektivno teška, posebno kada je reč o brizi za decu i porodicu; (4) **Istorijski faktori**, koji obuhvataju etničke, religijske, kulturološke i tradicionalne karakteristike stanovništva, što posebno dolazi do izražaja upravo u Vojvodini, s obzirom na njenu raznolikost, kao i istorijske promene u pogledu migracija, ratova, državno-statusnih promena i sl.; (5) **Ostali faktori** u koje spadaju: politički, pravni, zdravstveni, obrazovni, porodični i drugi faktori sa negativnim uticajem.

Deagrarizacija kao ograničavajući faktor razvoja poljoprivrede i sela je proces migracije (transfera) stanovništva sa sela u gradove. Deagrarizacijom je u nas došlo do

masovnog napuštanja poljoprivrede i sela od strane radno-aktivnog stanovništva. Transfer poljoprivrednog stanovništva u nepoljoprivredne delatnosti odvijao se ili preseljavanjem u gradove ili industrijske centre, ili ostajanjem na poljoprivrednim domaćinstvima i zapošljavanjem u nepoljoprivredne delatnosti.

Od 1945. do 1980. godine u SFR Jugoslaviji se zbio **jedan od najburnijih ruralnih egzodusa koje pamti ekonomska istorija**. Udeo poljoprivrednog stanovništva u ukupnom smanjio se od 73% u 1945. na ispod 30% u 1980. godini. Poljoprivredno stanovništvo se smanjilo u istom periodu za oko 6,2 miliona ljudi (na nivou SFRJ).

Tabela 4. Učešće poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu u R. Srbiji (u %)

Područje	1948.	1963.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.
Srbija - ukupno	72,1	65,4	56,1	44,1	25,4	17	10,9
Centralna Srbija	75,0	65,8	56,2	44,1	27,6	18	11,0
Vojvodina	61,1	61,9	51,8	39,0	19,9	13	10,6
Kosovo i Metohija	81,1	70,6	64,2	51,5	24,3	20	-

Izvor: Publikacije SZS i RSZ

Na ovaj način su odlazili najkreativniji stanovnici sela, pri čemu su značajno smanjene reproduktivne sposobnosti poljoprivrednih domaćinstava, što se nepovoljno odrazilo na poljoprivrednu proizvodnju. S druge strane, kao posledica takvog trenda javlja se prenaseljenost u gradovima, koja dolazi do izražaja u sve oštrijoj formi.

Prosečna veličina poljoprivrednog domaćinstva u SFR Jugoslaviji (1982. godine) bila je 4,04 člana uz značajne regionalne razlike. Na Kosovu je iznosila 6,4 člana, a u Vojvodini 3,2 člana. Relativno najviše jednočlanih i dvočlanih poljoprivrednih domaćinstava imale su razvijenije republike (Slovenija i Hrvatska), gde je udeo tih domaćinstava iznosio oko 30%, a u Vojvodini čak i 40%. Druge, relativno manje razvijene republike (Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Makedonija) imale su ispod 20% domaćinstava sa jednim i dva člana. Na Kosovu je samo 7,1% poljoprivrednih domaćinstava sa jednim ili dva člana, a skoro jedna polovina (48,8%) imaju 8 i više članova. To je očigledno indikator velike agrarne prenaseljenosti u ovoj pokrajini. Nasuprot tome, Vojvodina je imala samo 0,9 domaćinstava sa osam i više članova.

Deagrarizacija ima, dakle, **negativne posledice po naše selo i poljoprivredu: (1)** posledice u agrarnoj strukturi (marginalizacija i gašenje individualnih poseda, promene u perspektivi socijalne reprodukcije individualnih poseda); **(2)** socijalne posledice (ugrožena socijalno-kulturna heterogenost sela, smanjivanje seoske porodice i labavljenje unutrašnjih veza u odnosu na pređašnju porodičnu zadrugu); **(3)** smanjivanje radne snage u poljoprivredi, što može da ugrozi proizvodnju u ovoj privrednoj oblasti, posebno ako ne dođe do bržeg povećanja produktivnosti, nego što je smanjenje ekonomske aktivnosti, što se kod nas desilo; **(4)** demografske posledice (starenje poljoprivrednog stanovništva - senilizacija i pojava staračkih domaćinstava, feminizacija, devitalizacija); **(5, 7, 8)** Negativne posledice deagrarizacije su i šire: "pretrpali" smo gradove i stvorili novi problem - umesto agrarne prenaseljenosti dobili smo urbanu (gradsku) prenaseljenost, praćenu nezaposlenošću i masovnim siromašenjem, sa nizom pratećih (dodatnih) problema.

Starosna struktura jedna od najznačajnijih karakteristika demografskog razvoja stanovništva AP Vojvodine je sve nepovoljnija a u periodu 1971-2006. godine kretala se (i kreće) u smeru konstantnog smanjivanja učešća mladih, uz istovremeno

povećanje učešća starih lica. To je posledica, između ostalog, i deagrarizacija, jer je u procesu migracije selo-grad učestvovalo (i učestvuje) mlađe radno-sposobno muško stanovništvo. Naime, došlo je, kao posledica deagrarizacije, do **poremećaja strukture stanovništva**, u smislu povećanja udela starijih ("senilizacija"), kao i povećanje udela žena ("feminizacija").

Tabela 5. Poljoprivredno stanovništvo AP Vojvodine (po aktivnosti i starosti, 2002)

	Ukupno	Ispod 15	15-24	25-34	35-44	45-54	55-64	Preko 65
Ukupno	215147	37018	28267	26772	30138	35383	23756	33000
Aktivno	125506	...	8124	17570	24670	31687	21302	21801
Izdržavano	89641	37018	20143	9202	5468	3696	2454	11190
Ukupno	100.0	17.2	13.1	12.4	14.0	16.4	11.0	15.3
Aktivno	100.0	...	6.5	14.0	19.7	25.2	17.0	17.4
Izdržavano	100.0	41.3	22.5	10.3	6.1	4.1	2.7	12.5

Izvor: Publikacije SZS i RSZ

Prema podacima iz 2002. godine u ukupnom poljoprivrednom stanovništvu gotovo jedna trećina (26,3%) je starija od 55 godina, a 15,3% od 65 godina. Još je nepovoljnija starosna struktura aktivnih poljoprivrednika: čak 34,4% ukupnog broja tih lica je starije od 55 godina, a 17,4% od 65 godina. Navedeni podaci rečito govore o zabrinjavajućoj ostarelosti poljoprivrednika. Starenje je zahvatilo sve prostore sela i poljoprivrede.

Sa aspekta poljoprivredne proizvodnje takva starosna struktura je nepovoljna, ne samo za razvoj, nego i za obnavljanje poljoprivredne delatnosti. Starosna struktura poljoprivrednog stanovništva u značajnoj meri uslovljava i njihovu **obrazovnu strukturu**, koja je najnepovoljnija kod najstarijeg stanovništva. U takvim uslovima gazdinstva ostarelih poljoprivrednika, razumljivo, ne koriste u dovoljnoj meri raspoložive kapacitete, što se negativno odražava na obim i strukturu poljoprivredne proizvodnje.

U Srbiji je u celom posmatranom periodu u ukupnoj poljoprivrednoj **populaciji preovladavalo žensko stanovništvo** (izuzev u vreme poslednjeg popisa). Tako su u 1953. godini žene činile 53%, a u 2002. godini 48,6% ukupnog poljoprivrednog stanovništva. Kod aktivnih poljoprivrednika kontinuirano je više muškaraca nego žena izuzev u vreme popisa 1981. godine usled masovnog odlaska na privremeni rad u inostranstvo tokom sedamdesetih godina, među kojima je bilo mnogo i poljoprivrednika. Prema poslednjem popisu iz 2002. godine, udeo muškaraca u poljoprivrednoj radnoj snazi iznosio je 57,7%.

Slične tendencije u kretanju poljoprivrednog stanovništva prema polu, odnosno višak žena u ukupnoj poljoprivrednoj populaciji, ispoljene su i u Centralnoj Srbiji, kao i u Vojvodini (izuzev 1991. i 2002. godine). Razlika među područjima postoji i u polnoj strukturi radne snage u poljoprivredi. U Vojvodini je u svim popisima registrovan veći procenat muškaraca nego žena, dok je u Centralnoj Srbiji u vreme 1981. i 1991. godine bilo više žena. Takođe, stope aktivnosti poljoprivrednika više su u Centralnoj Srbiji nego u Vojvodini u toku čitavog posmatranog periodu. Posebno velika razlika među područjima javlja se kod stopa ekonomske aktivnosti žena. Prema popisu iz 2002. godine stope aktivnosti za muško odnosno žensko poljoprivredno stanovništvo bile su 73,7% i 60,2% u Centralnoj Srbiji, dok su u Vojvodini iznosile 70% za muškarce i 45,2% za žene (Radivojević, 2006).

Porast aktivnosti ženskog poljoprivrednog stanovništva Srbije, koji je bio brži od povećanja aktivnosti muškaraca, kao i intenzivnije smanjivanje muškog poljoprivrednog stanovništva, doveli su do stalnog porasta učešća poljoprivredne radne snage u ukupnom aktivnom stanovništvu Srbije. Feminizacija poljoprivredne radne snage se odvijala mnogo brže od feminizacije ukupnog poljoprivrednog stanovništva.

Socio - ekonomski faktori deagrarizacije u našoj zemlji bili su veoma nagli. U posleratnom periodu se zbio **jedan od najburnijih ruralnih egzodusa u svetu**. Radi upoređivanja valja istaći da je Švedskoj trebalo 70 godina da bi se udeo poljoprivrednog stanovništva u ukupnom smanjio sa 71% na 41% (od 1840. do 1910. godine). SAD je za približno jednako smanjenje socijalno - ekonomske strukture stanovništva bilo potrebno 90 godina (1820. godine imale su 72% poljoprivrednika, a 1910. godine 32%). Japan, poznat po svom brzom privrednom razvoju, imao je 1887. godine 78% poljoprivrednika, a na 33% stigao je tek 1960. godine (nakon 73 godine). Francuskoj je trebalo čak 90 godina da bi smanjila broj poljoprivrednika za nešto manji postotak (imala je 1866. godine 63% poljoprivrednika, a 23% u 1951. godini).

Ekonomska nauka je utvrdila činjenicu da je smanjivanje udela poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu posledica privrednog razvoja koji sve više traži radnu snagu iz poljoprivrede. I pored toga, pitanje uzroka zbog kojih poljoprivrednici napuštaju selo ostalo je i dalje diskutabilno. S tim u vezi susreću se dve grupe gledišta. Jedna su sociološka, druga su ekonomska.

Prema **sociološkim gledištima** transfer poljoprivrednika u nepoljoprivredne delatnosti uslov je i posledica industrijalizacije, ali i istovremenog delovanja čitavog niza neekonomskih faktora. Ističe se "civilizacijska revolucija", koju je industrijska revolucija unela u selo i dezintegrisala seoske zajednice i koja magnetski privlači seoske mladiće i devojke u centre gradskih zbivanja. Pojačane komunikacije s ostalim svetom (širenje pismenosti, radija, televizije, pa i film i putovanja) povećale su socijalnu mobilnost nekad slabo pokretljivog poljoprivrednika. Demonstracioni efekat "potrošačkog" društva u gradovima, koji je sve češći na malim i velikim ekranima, deluje podsticajno na napuštanje sela. Devojke se teško odlučuju na udaju za momke zemljoradnike.

Stvaranje mogućnosti zapošljavanja u gradu (makar to bila i slabo plaćena mesta) sa boljim mogućnostima školovanja dece i perspektivama koje izgledaju privlačne, uzrok su masovnog bega sa sela.

Masovni mediji, tvrde sociolozi, pokazuju seljaku da se može živeti udobno, slobodno i lako, bez mnogo rada na teškoj zemlji; bez brige oko kiše ili mraza koji bi mogli nauditi usevima; bez straha pred čudima prirode i tržišta, pred kojima je on nemoćan.

Menjaju se zato i osnovne vrednosti seljaštva: to više nije strpljivi rad na zemlji preduka uz egzistencijalni minimum; miran život u prirodi uz veliku porodicu. Sve više se ističe da su glavni ciljevi života materijalno blagostanje, uz nesputan život, gradske slobode i slobodno kretanje u nepoznatom svetu. Iako postoji evolucija u sagledavanjima socioloških razloga bega sa sela, ipak svima njima je zajedničko što sociološke promene u društvu smatraju dominantnom snagom ruralnog egzodusa.

Nasuprot tome, **ekonomska teorija** od dvadesetih godina XX veka, na osnovu kvantitativne analize vremenskih serija o stanovništvu i dohotku, pokušala je da dokaže da je glavni uzrok napuštanja sela niska produktivnost poljoprivrednog rada u odnosu na rad u nepoljoprivrednim delatnostima.

Savremena ekonomska teorija ističe dve grupe ekonomskih faktora poljoprivrednog egzodusa. Jedni su repulzivni (koji poljoprivrednike teraju iz poljoprivredne delatnosti). To su: relativno niski dohoci u poljoprivredi, spojeni s teškim uslovima poljoprivrednog rada, nesigurnošću proizvodnje i plasmana i teškoćama usvajanja nove proizvodne tehnike; na to se nadovezuju i nepovoljan ekonomski i društveni status poljoprivrednika i neki drugi momenti. Drugi su tzv. atraktivni faktori, koji privlače poljoprivrednike u nepoljoprivredne delatnosti. To su, pre svega, viši, kontinuirani i sigurniji dohodak u nepoljoprivrednim delatnostima, spojen s povoljnim uslovima rada (ne radi se na polju, po kiši, po suncu ili na mrazu); penzijsko i zdravstveno osiguranje; uz to se manje radi, pa su i mogućnosti zabave i razonode veće; godišnji odmor se koristi u najpovoljnije doba; socijalni i politički status radnika je svuda ugledniji; mogućnosti izbora rada su neuporedivo veće, itd.

Pored faktora koji podstiču odlazak iz poljoprivrede, postoje i faktori koji usporavaju deagrarizaciju. Starije stanovništvo teško napušta poljoprivredu, pogotovo ako je nepismeno ili slabo obrazovano; uz to teže se odlučuje i ako se radi odlaska u nepoljoprivrednu delatnost mora odseliti u drugi kraj, daleko od dotadašnjeg poljoprivrednog gazdinstva, itd.

Iskustvo SFRJugoslavije pokazuje tzv. **etapni transfer** radne snage: kada poljoprivrednik (obično muškarac) nalazio zaposlenje (privremeno ili trajno) u blizini svog gazdinstva, tada se on zapošljavao (prva faza) kako bi ostvario neku dopunsku zaradu, koja bi njegovoj porodici omogućila ili izgradnju nove i bolje kuće, ili nabavku mašina, automobila ili nečeg drugog. Prihodi koji se na taj način ostvaruju (iako su bili zamišljeni samo kao privremena pomoć diohotku poljoprivrednog gazdinstva) postaju sve značajniji deo ukupnog prihoda domaćinstva. Na taj način povremeni rad izvan poljoprivrede postaje stalan, a poljoprivredna delatnost se predaje u ruke ostalih ukućana - najčešće žena i dece. U drugoj etapi poljoprivredno gazdinstvo se prilagođava novoj situaciji: prelazi na gajenje kultura koje traže manje rada ili se kupuju poljoprivredne mašine (koje zamenjuju živi rad); napuštaju se od kuće udaljena zemljišta, teži se da se posed zbije oko kuće. U trećoj etapi deca se obično definitivno udaljuju od poljoprivrednog domaćinstva, odlazeći u grad.

Zaključak

Demografska situacija u Vojvodini je već duže vremena veoma nepovoljna. "Bela kuga" poprima sve dramatičnije razmere. Vojvodina se već nekoliko decenija suočava sa problemom **nedovoljnog rađanja i obnavljanja stanovništva**. Intenzivan proces demografskog starenja ukupnog i aktivnog poljoprivrednog stanovništva ima brojne negativne implikacije, a može se očekivati, imajući u vidu efekte demografske inercije, i u budućem periodu. To ima negativne implikacije na ruralni razvoj Pokrajine, što se ogleda u ekonomskoj krizi i padu svih performansi. Ekonomska nerazvijenost (privredna, infrastrukturna, socijalna) osnovni je razlog višedecenijskog trenda demografskog "pražnjenja" ruralnih područja.

Depopulacija i deagrarizacija su fenomeni koje treba permanentno pratiti i istraživati, i to kompleksno, empirijski i multidisciplinarno. To je uslov definisanja jasnih, integralnih, efikasnih i ostvarivih mera i akcija populacione agrarne i regionalne politike, za radikalno menjanje te situacije nabolje.

U Programu ruralnog razvoja Vojvodine, za koji se zalažemo, treba predvideti kratkoročne, srednjoročne i dugoročne mere i akcije za **zaustavljanje negativnih trendova**. To podrazumeva i izgradnju mreža institucija i drugih pretpostavki za demografski razvoj Pokrajine i Republike, kroz više decenija. Sastavni deo ovog Programa trebalo bi da bude i Program planiranja porodice i Nacionalni plan akcije za decu. Trebalo bi formirati i Pokrajinski fond za demografski razvoj, koji bi, pre svega, finansirao navedene aktivnosti i koordinirao merama i akcijama koje bi se preduzimale s tim u vezi.

Programom ruralnog razvoja treba predvideti ruralnu regionalizaciju AP Vojvodine, koja će se raditi prema kriterijumima Evropske unije. Po ugledu na EU treba, takođe, predvideti mere i akcije ruralnog razvoja u skladu sa konceptom decentralizacije i ravnomernog regionalnog razvoja. Za implementaciju koncepta integralnog ruralnog razvoja neophodno je obezbediti finansijska sredstva na Republičkom i Pokrajinskom nivou. Približavanjem EU treba pripremati i projekte iz ove oblasti za konkurisanje kod evropskih fondova.

Reformom privrede i izgradnjom modernog tržišnog koncepta privređivanja, treba stvarati uslove za **biznis i preduzetništvo**, čime će se obezbeđivati **ekonomska perspektiva**, koja će stimulatивно delovati na mlade ljude za zasnivanje bračne zajednice.

Promenama u zakonodavstvu trebalo bi ojačati, precizirati i garantovati ostvarivanje prava deteta, majke i porodice. Obrazovnim, informativnim i raznovrsnim dugoročnim, osmišljenim društvenim aktivnostima, trebalo bi uticati na **promene sistema vrednosti** i socio-kulturnih obrazaca biološke reprodukcije.

Kada je u pitanju deagrarizacija neophodna je antideagrarizaciona politika države, odnosno politika stimulacije i podsticaja za bavljenje poljoprivrednom delatnošću.

Da bi se to postiglo potrebno je stvarati društveno-ekonomske uslove za ruralni razvoj, tj razvoj poljoprivrede i sela. Politkom cena, kreditnom, investicionom, uvoznom-izvoznom, poreskom, politikom svojinske (i druge) transformacije, država može i treba da usmerava privredni razvoj ka ovoj za nas perspektivnoj privrednoj delatnosti.

Time će doći do psihološkog preloma u raspoloženjima na selu - poljoprivrednici treba da prestanu da iščekuju milost od države i da se uvere da njihova materijalna situacija u najvećoj meri zavisi od njihovog rada i preduzetništva.

To je dugoročan proces koji zahteva podršku države ruralnom razvoju, tj. razvoju poljoprivrede i sela, te na toj osnovi izgradnju **motivacionog mehanizma** kojim bi se radna snaga pokrenula u suptornom smeru, tj. ka ruralnim područjima, odnosno ka selu i poljoprivredi, što je pretpostavka i za prevazilaženje problema depopulacije i deagrarizacije.

Literatura

- Bjelobrk Gordana: Obrazovne karakteristike stanovništva Republike Srbije, Popis 2002, Saopštenje na savetovanju Analiza konačnih rezultata popisa stanovništva, domaćinstava i stanova 2002, Beograd, RZS i Statističko društvo Srbije, 2005.
- Breznik Dušan: Neke demografske karakteristike poljoprivrednog stanovništva u Jugoslaviji, *Ekonomika* revija, Beograd, br. 1-2/1976, str.27-48.
- Kuznets, S: *Modern Economic growth*, New Haven 1967.
- Maksimović, B.: Prelazak poljoprivrednog stanovništva u nepoljoprivredne delatnosti, *Stanovništvo*, 1/1969, 5-20
- Marković, P.: Migracije poljoprivrednog stanovništva, *Gledišta*, Beograd, br. 11/1972

- Malešević Krstan: Za kompleksnije izučavanje demografskog fenomena, Zbornik za društvene nauke, Matica srpska, Novi Sad, br. 102-103/1997, str.27-36.
- Milosavljević N. i saradnici: Prirodni priraštaj u SAP Vojvodini i faktori koji na njega utiču, Medicinski fakultet, Novi Sad, 1988.
- Pejanović Radovan: Ekonomski faktori transfera radne snage iz poljoprivrede, Zbornik za društvene nauke, Matica srpska, Novi Sad, br. 74/1983, str.103-123.
- Pejanović Radovan: Neki ograničavajući faktori razvoja privrede i poljoprivrede Republike Srbije, Zbornik radova, Agroekonomika, Poljoprivredni fakultet, Institut za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela, Novi Sad, br. 26/1997, str. 16-26.
- Pejanović Radovan: Deagrarizacija kao agroekonomski fenomen, Letopis naučnih radova, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad, br. 22/1988, str.15-27.
- Pejanović Radovan: Neki ekonomski faktori deagraizacije, Zbornik za društvene nauke, Matica srpska, Novi Sad, br. 102-103/1997, str. 129-137.
- Pejanović, R., Njegovan, Z., Tica, N.: Tranzicija, ruralni razvoj i agrarna politika, monografija, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad, 2007.
- Penev Goran: Trendovi demografskog starenja i feminizacije starih u Srbiji, Stanovništvo, Beograd, br. 3-4/1998, str. 43-59.
- Petrović Ruža: Demografski razvitak Vojvodine, Novi Sad, 1973.
- Puljiz Vlado: Egzodus poljoprivrednika, Institut društvenih istraživanja, Zagreb, 1977.
- Raduški Nada: Osnovne tendencije i problemi u demografskom razvitku poljoprivrednog stanovništva Srbije, Ekonomika poljoprivrede, Beograd, br.3/2008, str. 307-317.
- Radiojević Biljana: Ekonomska struktura stanovništva Srbije, Stanovništvo i domaćinstva Srbije prema popisu 2002. godine, RZS, IDN, DDS, Beograd, 2006., str. 223-251.
- RZS: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2002. Ukupno poljoprivredno stanovništvo, Knjiga 7, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2004.
- Stipetić, V.: Brži razvoj poljoprivrede jedan od preduvjeta stabilizacije jugoslovenske privrede, Ekonomist, 1-4/1966, 341-361
- SZS: Popis stanovništva 1991. Ukupno i poljoprivredno stanovništvo, Knjiga 19, Savezni zavod za statistiku SFRJ, Beograd, 1993.
- Čobeljčić Nikola: Razvojne perspektive privrede Srbije, Zbornik radova, SANU, urednik I.Maksimović, knj.103, Beograd, 1994, str.201-217.
- Wertheimer - Baletić, A.: Demografija, stanovništvo i ekonomski razvoj, Informator, Zagreb, 1982.

DEMOGRAPHICAL PROBLEMS AS LIMITING FACTORS IN RURAL DEVELOPEMENT OF AP VOJVODINA

Summary

Depopulation and deagrarisation are the limiting factors of rural development of AP Vojvodina. The author considers two actual problems of demographic development in Vojvodina: depopulation and deagrarisation. These phenomenon, which are present in the period after the Second World War are deepening and are becoming limiting factors of social and economic growth in Province, especially to its rural development.

The author analysis, part by part, consequences and manifestations of these appearances and also their causes. References are given at the end with suggested ways for solving these problems.

Key words: depopulation, deagrarisation, rural development, aging population, AP Vojvodina